

Lezing Ben Braber

Genootschap voor Joodse Wetenschap in Nederland

“Hier kan dit niet gebeuren” – Joods verzet, 1940-1945

Zondag 10 november 2019

Hartelijk dank dat u hier bent gekomen om mij aan te horen. En dank voor uw uitnodiging om hier vanochtend een lezing te geven voor het Genootschap voor Joodse Wetenschap in Nederland.

Ja, het Genootschap voor Joodse Wetenschap in Nederland. Toen ik een vriend over deze lezing vertelde, kwam hij meteen met een boek van zijn grootvader. Dat was Hugo Sinzheimer (1875-1945) – een Duits-joodse politicus, staatsman en rechtsgeleerde.

Nadat hij in 1933 uit Duitsland naar Nederland was gevlucht, publiceerde Sinzheimer zijn boek *Jüdische Klassiker der deutschen Rechtswissenschaft*. Het boek was een antwoord op het streven van de nationaal-socialisten om een einde te maken aan de deelname van joden aan de rechtswetenschap en hen te bannen uit de juridische wereld.

Sinzheimer schreef in zijn voorwoord van 1937 – vrij vertaald:

“[We] zijn gewend om wetenschappelijke denkers niet naar hun afkomst te beoordelen, maar naar de waarde van hun bijdrage.”

Hij vervolgde:

“De wetenschap streeft naar waarheid. De waarheid kent geen onderscheid en de waarde van personen die wetenschap beoefenen staat los van hun afkomst.”

Dat roept een vraag op. Is er zoiets als joodse wetenschap? En met hetzelfde recht kan gevraagd worden: was er zoiets als joods verzet?

Zoals veel in de wetenschap, het draait het om definities. Ik gebruik verschillende definities in mijn onderzoek en publicaties.

Allereerst: wie is een Jood?

Een bruikbare omschrijving voor geschiedenisonderzoek is die van de Britse historicus Geoffrey Alderman. Hij definieert als jood iedere persoon die zichzelf als zodanig beschouwde of beschouwt of die door hun tijdgenoten zo werd of wordt beschouwd.

Dan: wat is verzet?

De geschiedschrijver Lou de Jong definieert in *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog* verzet als elk handelen waarmee men trachtte te verhinderen dat de nationaal-socialistische bezetter zijn doelstellingen verwezenlijkte.

De Jongs omschrijving van verzet sluit aan bij wat Lodewijk Visser, de voormalige President van de Hoge Raad, al tijdens de bezetting stelde. Ik kom daar later op terug.

Er is nog iets bijzonders aan de dag waarop ik deze lezing geef.

Het is 10 november. Vandaag herdenken we de Rijksskristalnacht. Precies 81 jaar geleden, hoorden Nederlanders hoe, na vijf jaar jodenvervolging en anti-joodse maatregelen, de nationaal-socialisten in Duitsland massaal de joden hadden aangevallen.

De nationaal-socialisten werden geholpen door burgers. De Duitse politie keek toe hoe joodse winkels en gebouwen werden geplunderd. Ze hadden het vooral voorzien op synagogen. Honderden werden verwoest.

Er vielen ook veel slachtoffers. Honderden joden werden vermoord tijdens de nacht en de daaropvolgende dagen. Duizenden werden opgepakt. Tienduizenden vluchtten uit Duitsland.

Hoe werd het nieuws van de Kristalnacht in Nederland ontvangen? Ik laat iemand aan het woord die het meemaakte. Abel Herzberg, schreef in zijn *Kroniek der Jodenvervolging, 1940-1945* (1950):

“Het onheilspellende kwam dichterbij en verontrustte in het bijzonder de Joden, maar naarmate het hen meer verontrustte, werd het meer bezworen door formules als ‘het komt niet’, of ‘hier in West-Europa en zeker hier in Nederland, kan dit niet gebeuren’. En wie voorspelde dat het kwam, en wél gebeuren kon, die heette angst teweeg te brengen, en terwijl hij niets anders deed dan de angst *uit te spreken*, die sinds 1929 en eerst recht sinds 1933 over de Joden in Nederland hing en maar al te gerechtvaardigd was. Maar zij deden wat alle mensen doen, zij wisten heel goed wat er dreigde en sloten de ogen. Ze wilden er niet aan herinnerd worden.”

Herzberg voegt daaraan toe: Erg veel keus hadden ze trouwens niet – vluchten of emigreren naar Palestina – maar dat konden alleen enkelingen, de meeste joden in Nederland moesten blijven zitten, bidden en hopen.

De komst van de Duits-joodse vluchtelingen in Nederland had echter verstrekkende gevolgen voor de joden die hier al woonden. Vooral voor hun integratie in de Nederlandse samenleving.

Bij de laatste volkstelling voor de oorlog waren er in Nederland 111.917 leden van joodse kerkgenootschappen. Dat was een relatief kleine groep, slechts 1,4 procent van de totale bevolking.

Daarnaast waren er ten tijde van de census op 31 december 1930 waarschijnlijk zo'n dertigduizend mensen die niet als joden werden gerekend omdat ze geen lid waren van een joodse gemeente, maar die zichzelf toch als jood zagen of door anderen zo werden beschouwd.

De joden vormden een krimpende bevolkingsgroep. In 1920 waren er 115.223 joden geteld – ruim drieduizend meer dan in 1930. Bovendien liet de volkstelling zien dat de joodse groep snel vergrijsde, met relatief minder kinderen dan de andere segmenten van de Nederlandse samenleving.

Hoe was het gesteld met de integratie van joden in de Nederlandse samenleving?

In mijn onderzoek (zie mijn publicatie *This Cannot Happen Here. Integration and Jewish resistance in the Netherlands, 1940-1945*, Amsterdam University Press, Studies of the NIOD Institute for War, Holocaust and Genocide Studies, 2013) gebruik ik een conceptueel raamwerk van integratie. Ik beschouw integratie als een proces waardoor een minderheidsgroep deel gaat uitmaken van een samenleving zonder dat die groep noodzakelijkerwijze de oorspronkelijke identiteit verliest, en gedurende welke de samenleving zelf verandert door opname van de minderheid.

Veel factoren hebben invloed op zo'n integratieproces. Om slechts enkele factoren te noemen:

1. De gevoelens in de algemene bevolking over leden van de integrerende groep en de repercussies daarvan voor het gedrag van die groep.

2. De cohesie van de integrerende groep en de samenleving waarin integratie plaatsvindt.

3. De bereidheid van de groep en de samenleving om te veranderen.

En dan zijn er nog de economische, sociale en culturele ontwikkelingen in de samenleving waar integratie plaatsvindt en de deelname van de minderheid aan deze ontwikkelingen. Het onderwijs van kinderen kan ook bijdragen aan het integratieproces.

Sommige van die factoren kunnen elkaar beïnvloeden, anderen opereren onafhankelijk van elkaar. Er kan interactie zijn, evenals als gebrek aan contact tussen de integrerende groep en de rest van de bevolking.

Ik gebruik specifieke maatstaven om de snelheid en de richting te meten van het proces van integratie van joden in de Nederlandse samenleving voor mei 1940.

Eén van die maatstaven omvat de gevoelens over joden in de Nederlandse bevolking, het gedrag dat daaruit voortvloeide en de joodse reacties daarop.

Met die maatstaven kan ik vaststellen dat voor de Duitse inval in mei 1940 joden deel gingen uitmaken van een veranderende Nederlandse samenleving. Hun integratie was een rijk geschakeerd, niet-lineair en langlopend proces. Dit creëerde een diversiteit van individuele en groepservaringen.

Echter, dit proces werd gestremd en gedeeltelijk omgedraaid gedurende de jaren dertig. Dat was het gevolg van de economische crisis, de opkomst van het Nederlands nationaal-socialisme, en de effecten van Hitlers machtsovername in Nederland – zoals het Duitse vluchtelingenprobleem.

De uitkomst daarvan was dat in de jaren dertig de joden als geheel weer werden gezien als een opvallende groep in de Nederlandse samenleving.

Meer in detail kan ik onder meer het volgende vaststellen.

- Negatieve gevoelens over joden in de rest van de bevolking varieerden van groep tot groep in de verzuilde Nederlandse samenleving. Deze gevoelens werden zelden gewelddadig geuit. Ze leefden wel weer op in de jaren dertig, en ze werden aangevuld door nieuwe anti-joodse gevoelens.
- De traditionele joodse reacties op deze gevoelens waren meestal gematigd en verontschuldigend. Het gezagsgetrouwe karakter van joden werd benadrukt. Deze reacties overheersten in de jaren dertig nog steeds het gedrag van het relatieve sterke, niet-religieuze joodse leiderschap, maar zij werden betwijfeld door individuele joden, Zionisten en radicale jongeren.

Ik zou ook meer kunnen zeggen over joodse deelname aan de algemene economie, politiek en kunstwereld, en joodse identiteit, maar in het kader van deze lezing kost dat te veel tijd.

Typisch Nederlands was het neerbuigende, spottende en afstand-scheppende karakter van de gevoelens over joden in de niet-joodse bevolking.

Jood zijn was lang niet gemakkelijk. Van jongs af aan ondervonden joden in Nederland dat ze er niet echt bij hoorden. Lang voor 1940 vertolkte de cabaretier Louis Davids die ervaring in zijn liedje *Het jodenkind*:

“Kleine Brammie, tener jodenjochie, snikt het uit,

Begrijpt het niet

Dat zijn makkers sarren en hem plagen,

Hem bedotten en bespotten [...]"

Zijn moeder zegt dat hij niet moet huilen, maar leren verdragen.

En in het laatste couplet zong Davids:

“Luister Brammie lief:

Het lot van jodenkindertjes is niet vol zonneschijn,

Maar je zult het later goed begrijpen,

Als je groot bent dat je jood bent.

Goeie mensen doen ons joden geen kwaad.

Droog nou maar je traantjes, kameraad.”

In de jaren dertig was dit berustende gevoel van anders zijn sterker geworden. Het droeg bij aan het gevoel dat Herzberg beschrijft: Wat er in Duitsland aan de hand is – hier kan dit toch niet gebeuren?

Maar het gebeurde toch, en wel nadat de Duitsers in mei 1940 binnenvielen. De nationaal-socialistische vervolging van de joden bereikte Nederland.

Achteraf gezien lijkt het wel alsof die vervolging stapsgewijs plaatsvond – registratie, afscheiding, kentekening, deportatie en vernietiging. En het ging soms met veel geweld gepaard.

Eerst werden de joden uit overheidsdienst verwijderd. De registratie van joodse bedrijven en individuen volgde snel. Iets meer dan 140.000 joden werden geregistreerd. Ze kregen een J op hun persoonsbewijs. Het werd hen verboden openbare gelegenheden te

bezoeken. Daarna vond afscheiding plaats in de rest van het maatschappelijke leven, culminerend in de uitsluiting van joodse leerlingen in het onderwijs. In mei 1942 verordonneerden de Duitsers dat joden een gele ster moesten dragen. Twee maanden later begon hun deportatie. Honderdduizend gedeporteerden uit Nederland werden vermoord.

Maar tijdens de bezetting had men dat overzicht niet. De uitkomst – die wij nu kennen – kon niet worden voorspeld. Het was dus ook onmogelijk om zorgvuldig af te wegen hoe je moest reageren.

Verder was de vooroorlogse integratie medebepalend voor de reactie van de joden in Nederland op de vervolging na mei 1940.

Ze reageerden op tal van manieren – en niet uitsluitend als makke schapen, zoals het gangbare beeld suggereert.

U kent dit beeld misschien wel: joden die zich meldden voor deportatie om zich als makke schapen naar de vernietigingskampen te laten afvoeren. Je ziet een groep mensen. Voorop gaat een gezin – vader, moeder en een kind. Naast hen loopt een wat oudere man. Ze zeulen met tassen, koffers en rugzakken. Ze hebben hun beste kleren aan. Het is juni, maar ze dragen dikke overjassen. Op die buitenkleding zit een grote ster.

De werkelijkheid was anders dan dit beeld suggereert. Joden in Nederland hebben op verschillende wijze geprobeerd de vervolging tegen te werken.

Ze getuigden van hun geloof of cultuur. Ze lieten zich niet terroriseren. Ze vochten terug. Ze protesteerden. Ze schreven voor illegale bladen en hielpen die te verspreiden, vaak met groot risico voor eigen veiligheid. Ze onttrokken zich aan de deportatie. Ondanks de Duitse overmacht, de collaboratie, en de onverschilligheid of het gebrek aan betrokkenheid die bij niet-joodse landgenoten overheersten, doken bijna 30.000 joden onder. Ze vormden

organisaties om elkaar bij te staan. Ze hielpen opgepakte joden ontsnappen uit deportatietreinen en concentratiekampen. Ze probeerden de deportatie te ontregelen met brandbommen en aanslagen. Ze vormden of sloten zich aan bij niet-specifiek joodse verzetsgroepen – een relatief groot aantal deed dat in vergelijking met niet-joden. Joden behoorden ook tot de voortrekkers van gewapend verzet.

Deze reacties kwamen voor in alle lagen van de joodse bevolking.

- Een opgepakte rabbijn, Philip Frank, zei vlak voor zijn executie: “De Duitsers) zijn zo klein; ze kunnen ons joden niets doen, alleen afmaken en och, het jodendom zal het fascisme wel weer overleven.”
- Een zakenman, Arnold Kahn, haalde zijn personeel bij elkaar en verwierp luidkeels het idee dat joden hun burgerrechten konden worden onthouden – hij werd gearresteerd en vermoord.
- Een reclameschilder, Lard Zilverberg, knokte op straat met nationaal-socialisten – hij werd aangehouden en omgebracht.
- Een leraar, J. Hemelrijk, vertelde zijn scholieren dat hij geen ster droeg, omdat hij de autoriteit van de bezetters niet erkende.
- Een bakker, Jacques van de Kar, smokkelde mensen in zijn bakfiets uit deportatie verzameldepots.
- Een typografe, Fré Cohen, dook onder – ze verhuisde van schuilplaats naar schuilplaats, werd toch ontdekt en pleegde zelfmoord.

- Een voor de oorlog gearresteerde Duitse vluchteling, Jupp Mahler, werd opgesloten in Westerbork en hielp een groep die mensen liet ontsnappen uit het kamp. Hij stierf in een gevangenis.
- Een zionist, Joachim Simon, zette een vluchtroute op naar neutraal gebied – hij werd onderschept en nam zijn eigen leven.
- Een student, Hans Katan, vormde een verzetsgroep die probeerde een deportatiecentrum in de brand te steken – hij werd gepakt en geëxecuteerd.
- Een fotograaf, Gerhard Badrian, nam de leiding van een groep op zich – hij kwam om in een vuurgevecht.
- Een kapster, Celine Kuyper, werkte als koerierster – ze werd naar Westerbork gebracht, maar weigerde om te ontsnappen omdat haar medegevangenen daarvoor zouden boeten. Ze kwam om.

Het joods verzet was dus veelvormig.

Vaak had het een typisch Nederlands karakter, in die zin dat het verzet voortkwam uit of aansloot bij algemene ideeën en groeperingen waar de joden zich thuis voelden.

Zo beriepen Kahn en Hemelrijk, zojuist genoemd, zich op gangbare begrippen van burgerrecht en autoriteit. Anderen namen het voortouw in organisaties die voortkwamen uit de vooroorlogse politieke stromingen van sociaal-democraten, communisten en revolutionair-socialisten.

Cohen en Van de Kar maakten gebruik van niet-joodse contacten in de artistieke en jongeren-groeperingen waarvan zij lid waren. Simon kreeg hulp van een niet-jood in zijn

omgeving. Katan en Badrian zochten medestrijders, wapens en explosieven bij niet-joden die zij voor de oorlog hadden leren kennen in hun studie en werk. Kuyper was actief in een algemene organisatie voor hulp aan onderduikers.

Toch had het joodse verzet ook een eigen identiteit. Het was verzet van slachtoffers. Het onderscheidde zich ook van het niet-joodse verzet doordat relatief veel joden deelnamen aan verzetsactiviteiten, inclusief gewapend verzet dat kwam van groepen zoals CS-6 van Katan en de Persoonsbewijzencentrale waarvan Badrian de leiding nam.

Soms ook werkten ze geïsoleerd en lieten ze zich expliciet inspireren door hun eigen geloof en cultuur, zoals Simon en zijn Palestina Pioniers – zionistische jongeren die zich voor de oorlog hadden voorbereid op emigratie naar Palestina.

Een ander verschil is dat joods verzet vroeg tot ontwikkeling kwam, dat wil zeggen voor juli 1942. En dus voordat het algemene verzet groeide naarmate de bevolking als geheel geraakt werd door Duitse maatregelen en het militaire verloop van de oorlog.

Soms werd de veelvormigheid bepaald door bewuste en overtuigde keuzes die mensen maakten. Sommigen gingen voor geweld. Veel anderen waren niet gewelddadig of konden geen wapens vinden. Vaak was het verzet niet of nauwelijks georganiseerd, maar werd intuïtief en spontaan gepleegd. Of het kwam voort uit de wens tot zelfbehoud, een wil om de familie en groep te beschermen of simpel toeval – bijvoorbeeld omdat je iemand tegenkwam die jou kende en om hulp vroeg.

Niet iedere jood kon kiezen of koos voor verzet als er wel een keuze was.

Hoe persoonlijke eigenschappen en omstandigheden een doorslaggevende rol speelden, blijkt uit een conflict tussen twee joodse prominenten: Lodewijk Visser en David Cohen.

Visser, de voormalige President van de Hoge Raad, was voorzitter van de Joodse Coördinatie Commissie. Cohen, hoogleraar aan de Gemeentelijke Universiteit van Amsterdam, was één van de voorzitters van de in februari 1941 door de Duitsers ingestelde Joodse Raad. Die groeide uit tot een orgaan waardoor de bezetters hun anti-joodse maatregelen uitvoerden in heel Nederland. Het verzet hiertegen werd verwoord door Visser. Hij schreef aan Cohen – en gaf ons een goede definitie van verzet:

“Het is mogelijk, dat tenslotte de bezetter zijn doel met ons zal bereiken, maar het is onze plicht, als Nederlanders en als Joden, alles te doen wat hem het bereiken van dat doel kan belemmeren, alles na te laten, wat die weg voor hem kan effenen. Dat doet gij niet!”

Cohen vond dat hij wel moest samenwerken met de Duitse autoriteiten en – soms onder binnenkamers protest – hun bevelen moest opvolgen om te vermijden dat zij hun maatregelen anders op gewelddadige wijze zouden uitvoeren.

Visser pleegde verzet. Hij protesteerde in het openbaar, weigerde zijn identiteitspapieren aan te nemen omdat er een J op stond en schreef voor het illegale blad *Het Parool*. Bedreigingen weerhielden hem niet. Toen Cohen namens de Duitsers Visser waarschuwde dat hij naar een concentratiekamp moest als hij zijn acties niet staakte, antwoordde Visser op 14 februari 1942:

“Ik heb hiervan nota genomen en ben zeer onder den indruk van de vernedering, welke U, die de historie van deze stappen kent, door deze opdracht is aangedaan.”

Drie dagen later stierf Visser echter een natuurlijke dood.

Visser en Cohen hadden veel gemeen. Beiden kwamen uit een welvarende familie in de provincie. Ze hadden carrière gemaakt in sectoren van de Nederlandse samenleving, waar joden weinig belemmeringen vonden, maar zij verloren hun positie kort na mei 1940.

Geen van beiden stond bekend als religieus, maar ze hadden voor 1940 wel een belangrijke rol gespeeld in joodse organisaties in Nederland. De twee mannen waren typische figuren uit het joodse establishment, die op dezelfde wijze als de leiders van andere zuilen in de Nederlandse bevolking bereid waren om verantwoording te nemen voor hun bevolkingsgroep, deze te vertegenwoordigen en samen te werken met de autoriteiten.

Er waren ook verschillen. Cohen was autoritair en elitair, en zijn loopbaan liep tot 1940 gesmeerd. Visser was geen man van het volk, maar hij had zelf antisemitisme ondervonden in zijn vroege carrière, toen hij het ministerie van Buitenlandse Zaken verliet omdat hij voor joden geen mogelijkheden zag voor promotie op dat departement. Ook kreeg hij als rechtbankvoorzitter in Rotterdam vaak te maken met alledaagse zaken, waardoor het leven van eenvoudige mensen hem wellicht beter bekend was dan Cohen. En hij kon zich misschien daardoor beter vereenzelvigen met de gewone jood en zijn lot.

De hoogleraar Cohen sloeg een pragmatische samenwerkingskoers in. De jurist Visser benadrukte het illegale karakter van de Duitse maatregelen, en hij koos misschien mede vanwege zijn persoonlijke geschiedenis principieel voor verzet.

In conclusie kan ik stellen dat sommige vormen van joods verzet mede werden bepaald door de integratie van de joden in de Nederlandse samenleving. Soms was er een duidelijk oorzaak-en-gevolg verband tussen integratie en verzet. Bijvoorbeeld, bij de protesten en in de deelname aan niet-specifiek joods verzet, inclusief het gewapende verzet.

Integratie had verschillende effecten op het joodse reddingswerk, maar het verzet kon niet slagen zonder hulp van niet-joden.

Vaak bepaalden zoveel – en soms tegenstrijdige factoren – een vorm van joods verzet dat het onmogelijk is om één factor te benadrukken.

We kunnen het niet kwantificeren, maar het toeval besliste soms ook de vorm die het verzet aannam. Bijvoorbeeld, de Palestina Pioniers creëerden een ondergronds netwerk met hulp van Joop Westerweel, met wie ze in contact waren gekomen via de Waterman familie, die toevalligerwijs vlak bij het Pionier centrum in Loosdrecht woonde.

Persoonlijke motieven speelden ook een rol. Het is echter lastig om persoonlijke motieven te veralgemeniseren. Mensen delen wel aspiraties, maar ze handelen soms anders in de praktijk.

Individuele acties kunnen we niet begrijpen zonder mensen te zien in hun sociale omgeving, maar we kunnen acties nooit volledig bevatten zonder persoonlijk karakter en omstandigheden te bezien.

Niemand reageert onafhankelijk van de situatie waarin hij of zij leeft. Iedereen handelt in een eigen mentaal raamwerk. Mensen reageren ook op andere gebeurtenissen dan die zich voor hun ogen afspelen. Zij gebruiken hun verstand. Of instinct.

Mensen handelen niet altijd in hun beste eigen belang. Op dezelfde dag kunnen we verschillende keuzes maken in een reeks van situaties. Kleine dingen maken vaak een verschil.

Zoals ik van mijn hoogleraar Geschiedenis Hans Blom heb geleerd, er is een constante historische dynamiek, maar we dragen allemaal bij aan die dynamiek met beslissingen om te handelen of om passief te blijven – of we ons nu wel of niet bewust zijn van deze keuzes en hun repercussies.

Kort samengevat, de geschiedenis van het joodse verzet laat zien dat factoren zoals persoonlijke omstandigheden en individuele karaktertrekken – naast algemene

ontwikkelingen en sociale posities – een belangrijke rol spelen bij de beslissing om actie te ondernemen en in de vormen die het menselijk handelen aanneemt.

En daarmee breng ik deze lezing tot een eind.

Dank voor uw aandacht.